

A RÓMAI FÖLIRATOK GYŰJTŐI PANNÓNIABAN

Az ókori világ föliratos emlékeit a humanisták körülbelül egy időben kezdték gyűjteni a klasszikus szövegek kézírataival. Tevékenységüket missziónak tekintették, amit úgy fogalmaztak meg, hogy írásban biztosítják az örökkévalóságot annak, amit napról napra pusztít az idő meg az emberi hanyagság.¹ Ciriaco d'Ancona nevéhez fűződik a lázas leletmentés megkezdése. Követői buzgón és olykor kritikátlanul összemásolták a gyűjtött anyagot. A XV. század közepén a művészeti alkotásokon a római föliratok a pénzekkel és a kámeákkal együtt atmoszférateremtő funkciót kaptak. A század végén már maguk a kövek váltak más antik tárgyakkal együtt a humanista otthonok díszévé.

Pannóniába a föliratgyűjtők a XV. század második felében, Mátyás király uralkodása idején jutottak el. Ezt már Theodor Mommsen kutatásaiból tudjuk. Ő a *Corpus Inscriptionum Latinarum* előmunkálatai során az akkor ismert valamennyi kézíratos és nyomtatott föliratgyűjteményt átvizsgálta. Alapos rostálás után ezek anyagát is közreadta a valóságosan is föllelhető föliratanyag közé sorolva. A pannóniai emlékanyagot közlő III. kötetben egyetlen XV. századi kézíratos forrást ismertet. Szerzőjét „Antiquus”-nak nevezi, mert kilétét nem sikerült megállapítania. Említi még a velencei Francesco Giustinianit, Antonio Bonfinit, valamint közvetett adatok alapján Bartolomeo della Fontét is, mint akik szintén hozzájárultak a gyűjtéshez.²

A humanista föliratgyűjtők végül is elérték azt, amit célul tűztek maguk elé. Az antikvitas emlékeit átmentették az utókornak. Másolataik az időközben elkallódott eredetiek helyett, vagy a mainál egy még jobb állapotot rögzítve, a tudományos vizsgálódás tárgyaivá lettek. Ismeretlenek maradtak viszont többnyire maguk a XV. századi pannóniai gyűjtők és gyűjtőútjaik körülményei.

¹ R. WEISS, *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, Oxford, 1973; Georg VOIGT, *Die Wiederbelebung des classischen Altertums*, I, Berlin, 1880², 268–288.

² CIL III p. 153, 413, 1373.

Mai ismereteink szerint, az első fölíratgyűjtemény Pannónia római kori emlékeinek anyagából Francesco Giustinianitól származik.³ Őt a Velencei Köztársaság külön követként küldte Magyarországra Mátyás királlyá koronázásának ünnepére, 1464 tavaszán. A Köztársaság ajándéka mellett 60 000 aranyforintot hozott a tervezett nagy török háború megindítására. A koronázás március 25-én, virágvasárnap volt Székesfehérvárott. A Giustinianinak adott utasítás úgy szólt, hogy az ünnepséget követő egy hét múltán térjen haza. Ezzel szemben még három hónap múlva is itt volt, valahol a végeken, Mátyás katonáinak fogságában, ahonnan végül is csak a király közbenjárására szabadult ki.⁴ Diplomáciai bonyodalmakat okozó utazása összefügg a követ antikvitás-kedvelésével is.

Francesco Giustiniani magyarországi küldetését megelőzően a burgundi udvarban teljesített több éven át szolgálatot. Ismeretes, hogy a nagy török elleni összefogás egyik kiszemelt vezetője éppen Fülöp burgundi herceg volt. Giustiniani mint a török kérdés szakértője hozta a segílyt, és lehetett egy olyan titkos utasítása is, hogy szemlélje meg egy kicsit a végeket. Ám a követ egyúttal humanista is volt. Bruggei szolgálati évei alatt görög szerzők modern fordításait másolta.⁵ Az ókori fölíratokat is gyűjtötte. Ennek a szenvedélyének hódolt éppen Nándorfehérvárt, amikor letartóztatták. Végül is kiszabadult, holmiját, benne vázlatkönyvét is visszakapta. Fönn is maradt Modenában, a Muratori-gyűjteményben. Mommsen számára Wilhelm Henzen dolgozta föl a hat levélből álló nyolcadrésű alakú füzet tartalmát.⁶ Giustiniani ott volt a koronázáson, mert Székesfehérvárott lemásolta egy szarkofág fölíratát.⁷ Bejárta a tétényi rommezőt, ott két oltárkövet írt le, az egyiknél megjegyezte, hogy három nimfát ábrázol.⁸ A budai várban a Magdolna-templom padlójába már akkor be volt építve az a sírkő, amelyet utána még sokan láttak.⁹ A város közkútjánál egy szarkofág szolgált víztárolóul, mindkét oldalának fölíratát gondosan leírta.¹⁰ A ferences kolostor kertjében és a templomban három követ is talált.¹¹ A városfalon kívül egy kútnál meg egy ház falában bukkant fölíratos kövekre, és egy-egyre a Szent Jakab és a Szentháromság egyházaknál.¹² Ugyancsak egyet látott az óbudai szigeten lévő Szent Mihály-templomnál.¹³ Fehéregyháznál kettőt

³ Ágnes RITOÓK-SZALAY, *Der Kult der römischen Epigraphik in Ungarn zur Zeit der Renaissance*, in *Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance*, Hrsg. August BUCK, Tibor KLANICZAY, S. Katalin NÉMETH, Bp., 1989, 65–75.

⁴ NAGY Iván, NYÁRY Albert, *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából*, I, Bp., 1875, 268–273, 276, 279; FRANKÓI Vilmos, *Mátyás király levelei*, Bp., 1893, 50–51.

⁵ Paul Oskar KRISTELLER, *Iter Italicum*, I, London–Leiden, 1963, 343; II, London–Leiden, 1967, 43.

⁶ CIL III p. 413; CIL III 3354, 3388, 3393, 3461, 3477, 3482, 3489, 3518, 3523, 3556, 3558, 3567, 3583, 3596, 3611, 3706, 1663, 1664, 1665.

⁷ CIL III 3354.

⁸ CIL III 3388, 3393.

⁹ CIL III 3567.

¹⁰ CIL III 3583.

¹¹ CIL III 3461, 3489, 3706.

¹² CIL III 3611, 3596, 3477, 3523.

¹³ CIL III 3482.

Ambrus
 Anonymus Epigrammata reperit in Aed. adlocata anno Firmetio
 Iustitiam innotuissimam Veneti ad Ripas hinc vixit
 in illa aetate natusque deo mille passum ab unda remotus

AESCULA POE
 NYGIAE
 DOMITIVS
 MAGNVS
 PREFALAX
 XAIA BVMS E
 VERIANA E IE
 I PH RA EVET

*In eadem villa p. emulorum
 Tres nimph. insculptae*

2 SILVANAS AVGO
 AVR LI PORVET
 ALAELIAVRVALES
 + MILLE CII ADIPE
 SEVERIANA ETEIVS
 ET AVRS ERA FILIA

In curia ALB. episc. belgradus appret. etc.

D
 T E L T F Q V I R I N A V I C T O N I S
 D O N A T V M H A S T I S F A M I
 R A L I E T T F L V I C T O R I O E I S
 E T F L A V I A E V I C T O R I A E P V
 E L L A E S P E D I A M A T E A T A F E
 M I N A M A R I T O K A E F I L I S
 D V L C I S S I M I S V I

Giustiniani kézirata

CLXIII-
 In ecclia lege hoc fatis hinc fere substatibus?
 APRONIANVS

*Ne longe ab hoc loco apic. tempus in insula lano
 amittit. innotuissimam Veneti ad Ripas hinc vixit
 in illa aetate natusque deo mille passum ab unda remotus*

COPIVONOC
 In buca uereci in domo ciuicida pibere

SCOLAS SPECVLATORVM
 LEGIONVM TE II ADVICIVM
 PIARVM FIDELIVM SEVERIAR
 REFLECTA PER EDEM QVORVM
 NOMINA INFRASCRIPTA SVNT
 DEDICANTE FLA LEG AVG PR PR
 XAL I OCTOB MODISTOIE PRON
 COSS
 AEL OPTAVS AEL CANDIDVS MACR
 SARIANVSVS I CANDIANVS IVL
 EMERITVS CASSIVS CIMS IVL PRO
 BINVS AEL VRBANVS RIB MARTINVS
 VARETIVS IVLIVS ALEXANDRIAE
 ET EMERITVS VALENTINVS IVRIS
 IANVS VERUSSIMVS IVLINGENVS
 IVL CELRINS IVN ADIVTOR AVRI
 PVS AEL CLIVNE
 CVRANTE AVE PERTINACI IVNIVS

*Supra scriptum epi male legit ob omnia
 uelutatem qus omnia episc. Livianum
 coluamite*

in buca uereci i claustru ibide ppe colli munitate

DEO IN VIC CORNELIVS ARSCAN LIB CORNEL PAVLLI P P LEG II AD P V S L M	VOLCANO SACRVM VET ET GR COS P AD LEG II AD G RAM AGEN TB VAL RES PECTO ET VT EDIO MARINO MAC
--	--

ibidem in angulo ciuicida ecclie

IMP CAESARI M
 ANTONINO GOR
 DIANO PIO FEL
 INVICTO AVG
 PONTIFICI MA
 TRIB POTEST III
 COS PROCOS PI
 LI II ADI PF
 GORDIANA
 SEV AN
 AESATI QVE
 EIVS

per domum munitate in insula ppe buca

D M M IVSTINO MIL TER EG II VLL	D M Q POS R STVMI LEPID N PRAEF EQ
--	---

Feliciano reggioi kézirata

másolt le, a templom fölött egy forrásnál.¹⁴ Fehéregyháznál megjegyzi, hogy azt Nagy Károly alapításának tartják. Pannóniai gyűjtését három nándorfehérvári kő igen gondos másolata zárja le.¹⁵ Az egyik, egy síremlék hosszú és nagyon rossz állapotban fennmaradt föliratának lemásolásánál olyan pontos munkát végzett, hogy Mommsen azt hiánytalanul ki tudta egészíteni. Épp egy ilyen rajzolgatás közben válhatott gyanússá a vár őrségének. Vázlatfüzete 19 római kő másolatát őrizte meg. Kéziratának anyaga hazatérte után nem került be a Ciriaco d'Ancona indította itáliai föliratcorpusba. Csak Muratori figyelmét hívták föl rá, aki azután nagy részét be is dolgozta gyűjteményébe.¹⁶ De, amint az ismeretes, Muratori anyagát műfaji csoportosításba rendezve adta közre négy kötetben. A kis Giustiniani-gyűjtés így szétszóródott. Ugyanígy nem maradhatott együtt Mommsen *Corpus*ában sem. Minden fölirat a kötet rendszerének megfelelően nyert besorolást. Ezért maradt ismeretlen az első pannóniai föliratgyűjtemény és szerzője.

Mommsen a pannóniai emlékeket tartalmazó kötetben egy bizonyos „Antiquus”-t tett az első helyre a források ismertetésénél.¹⁷ Őt tartotta az első itt tevékenykedő föliratgyűjtőnek. Személyét, nevét nem sikerült megállapítania, mivel gyűjtése csak másolatban maradt ránk. A másoló az ismert kompilátor, Michael Fabricius Ferrarinus, a reggio-emiliai karmelita kolostor priorja volt, aki megszállott lelkesedéssel dolgozta össze a másoktól gyűjtött föliratokat. Egyre gazdagabb gyűjteményei egymást követték 1477 és 1486 között. Az első a ma Utrechtben őrzött, ezt követi a párizsi, végül a Reggio Emiliában lévő leggazdagabb kézírata. Csak ez a reggioi kézirat tartalmazza először a pannóniai föliratokat is.¹⁸ A díszes pergamen kéziratot a prior halála után a városi tanács döntése alapján rácsos ládában őrizték. Megtekintésére is csak a rácson keresztül adtak engedélyt. Muratori megemlíti, hogy a kezében tarthatta, de nem másolt belőle.¹⁹ Fölriratgyűjteményében csak a párizsi kézirat anyagát használta föl.

Az epigrafika legjelesebb művelői már egy évszázada foglalkoznak az egyes föliratgyűjtemények forrásainak és leszármazásának megállapításával. A részletmunkák közül kiemelkedik e század elején E. Ziebarth összesítése, amely a konkordancia-táblázatok sorával teremtett rendet, és ad áttekintést a XV. század folyamán összegyűjtött sok ezer ókori föliratról. Ziebarth viszont a vállalt nagy munkához képest, nem egészen érthető indokolással, Michael Fabricius Ferrarinusnak csak az utrechti és párizsi kéziratát dolgozta föl.²⁰ Ezzel a pannóniai gyűjtés, amely, mint mondtuk, egyedül a reggioi kéziratban található, elkerülte a további forráskutatók figyelmét.

¹⁴ CIL III 3518, 3556, 3558.

¹⁵ CIL III 1663, 1664, 1665.

¹⁶ L. A. MURATORI, *Novus thesaurus veterum inscriptionum*, I–IV, Mediolani, 1739–1742.

¹⁷ CIL III p. 413.

¹⁸ Utrecht, UB, Cod. I. K. 9; Paris, BN, Cod. Lat. 6128. Reggio Emilia, BM, Reggiani C 398; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Nympha super ripam Danubii*, ItK, 87(1983), 67–74; a tanulmány bővített változata e kötetben is megtalálható.

¹⁹ MURATORI, *i. m.*, praef., f. 2^v.

²⁰ E. ZIEBARTH, *De antiquissimis inscriptionum syllogis*, *Ephemeris epigraphica*, 9(1905), 187–332.

Ziebarth azon eljárása, hogy a reggioi kéziratot nem vette figyelembe, már csak azért sem érthető, mert korábban azt már Mommsen a *Corpusba* bedolgozta. Az anonim XV. századi gyűjtőről, szakszerű munkájáról Mommsennek igen jó véleménye volt. Leírásait pontosnak ítélte, olyanoknak, amelyek csak autopszián alapulhatnak. Több mint negyven fölirata (egy görög, a többi latin) egységes kis *corpus*t képez. A gyűjtés helye Buda, Tétény, Csepel, Aquincum, Szentendre, Győr, Komárom, Tata, Solymár és Siklós; ezekhez két bécsi és néhány dáciai fölirat járul. Századunkban Kuzsinszky, Kubitschek és Gerevich, más-más kutatások során ugyan, de foglalkozni kényszerültek „Antiquus” gyűjtésével.²¹ Lejegyzései folyamatosan bekerülnek a *Die römischen Inschriften Ungarns (RIU)* köteteibe. Mindez öregbíti ugyan a Mommsen megalapozta értékelést a gyűjtőmunkáról, de kísérlet se történt arra, hogy az „Antiquus” rá ragadt páncéljából kiszabadítsák azt, akinek ezt a kis gyűjteményt köszönhetjük.

Az időközben fölfedezett újabb kéziratgyűjtemények, közöttük igen gazdag tartalmúak is, arra készítették a hatvanas években Charles Mitchellt, hogy a Mommsen-, illetve Ziebarth-féle rokonsági táblázatnak, a stemmának bizonyos részleteit revízió alá vegye. Ezen újabb forráselemzés eredménye az lett, hogy Michael Fabricius forrásaként általában, de főleg a reggioi kézirat esetében Felice Feliciano Veronensis ma már elveszett kézirateit jelölte meg.²² Mitchell összegező tanulmányában nincsen szó a pannóniai föliratokról. Ez érthető, mert a reggioi gyűjtemény ezres nagyságrendű tételei között a mi alig több mint negyven kö- emlékünk nem jelentős. Nekünk Mitchell eredménye önmagában is elégséges volna ahhoz, hogy Mommsen rejtőzködő „Antiquusának” nyomára jöjjünk, ha Felice Feliciano pannóniai útját a föliratokon kívül más forrás is igazolná.

Felice Feliciano Antiquariust eddig is számon tartották valahol a humanisták második vonalában.²³ Paul Oskar Kristeller már a XX. század elején elhelyezte őt Andrea Mantegna baráti társaságában.²⁴ 1433-ban született Veronában, bár családja reggioi volt. Innen van a kapcsolata Michael Ferrarinusszal is, aki *conterraneus*-nak nevezi. Fiatalon Bolognába került, Giovanni Marcanova régiségbúvár környezetébe. E tudós és lelkes társaság, közéjük tartozott Mantegna is, kirándulásokat szervezett föliratok, ókori emlékek gyűjtésére. A társasághoz tartozott Feliciano is, akinél a kedvtelés a kortársak tanúsága szerint már szenvedéllyé vált. Gondosan gyarapította azt a föliratgyűjteményt, amelyet Ciriaco d’Anconától örökölt, akinek

²¹ KUZSINSZKY B., *Magyarországon talált római köemlékek a vidéki múzeumokban és egyéb helyeken*, Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 2(1908), 77; KUBITSCHKEK, *Ältere Berichte über den römischen Limes in Pannonien*, Sber. Wien. Phil.-Hist. Kl. 209(1931), 97–100.

²² CH. MITCHELL, *Felice Feliciano Antiquarius*, *Proceedings of the British Academy*, 47(1961), 197–221.

²³ L. PRATILLI, *Felice Feliciano alla luce dei suoi codici*, *Atti del R. Istituto Veneto di Scienze: Scienze Morali e Lettere*, 99(1939–1940), 33–105; H. MARDERSTEIG, *Nuovi documenti su Felice Feliciano da Verona*, *La Bibliofilia*, 41(1939), 102–110; S. MARTINELLI, *Note intorno a Felice Feliciano*, *Rinascimento* 25(1985), 221–238.

²⁴ Paul Oskar KRISTELLER, *Andrea Mantegna*, Berlin, 1902.

a hagyatékát hűségesen gondozta és publikálta. Ugyanilyen szenvedélyvel hódolt másik kedvtelésének, az alkímiának is. Bekóborolta Itáliát, hogy a „Quinta essentia”-hoz szükséges antimonércet megtalálja. Már az ókortól tudott, hogy ennek az ércnek legjelentősebb előfordulási helyei Itálián kívül Hispániában és Magyarországon voltak.²⁵ Felice Feliciano életére az utolsó ismert adat 1479 nyara. Összegejtött levelezésében, az élete utolsó korszakából való iratok között van egy kelet nélküli levél. Ebben azt írja, hogy másnap kardinálisával Pannóniába megy, és ehhez az úthoz nagy reményeket fűz.²⁶ Feliciano korábbi nápolyi kapcsolatai és az időpont alapján a kardinális, Giovanni d’Aragona, Beatrix királyné öccse lehetett, aki mint pápai legátus jött 1479 telén Magyarországra. Kíséretéből csak az akkor még ifjú Raffaello Maffei, a később Volaterranus néven ismert enciklopédistáról tudunk, de bizonyára többen is lehettek.²⁷ Antimont is, római követ is bőven található Magyarországon. Ha az Antiquarius pannóniai útjára vonatkoztatható adatokkal kiegészítjük Mitchell vizsgálatainak meggyőző eredményeit, akkor bizonyosak lehetünk abban, hogy Mommsen „Antiquusa” Felice Feliciano volt.

Giovanni d’Aragona 1479 decemberében jött Magyarországra. Mátyás király nagy pompával fogadta mint a megszökött Beckensloer örökében az esztergomi érsekség várományosát. Itt-tartózkodásáról 1480 nyár elejéig van tudomásunk. A királyi pár kíséretében volt Budán, Visegrádon és Tatán. A környezetében lévő humanisták aligha maradtak el a kirándulásokról.

Feliciano itineráriumát gyűjtéséből rekonstruálhatjuk.²⁸ Budáról származik legtöbb fölirata. Sokat talált meg eredeti helyükön, másokat beépítve látott. Nagyméretű sírköveket másolt le a Magdolna-templom padlózatáról és a Szent János-templomból.²⁹ Némelyiket őelőtte már Giustiniani is látta. Tényben akkor még rommező volt, „urbs devastata”, írja róla.³⁰ A szemben fekvő Csepel-szigeten is talált föliratos követ.³¹ A Duna partján, a hévizek forrásvidékén bukkant rá, valószínűleg még az eredeti föllállítási helyén egy nimfáknak szentelt kultuszköre. Ennél megjegyzi, hogy ilyet sokat találtak e tájon, és azokat Mátyás király a várba,

²⁵ *Gmelins Handbuch der anorganischen Chemie*, Antimon/A, 1950⁸, 14. A legjelentősebb antimonlelőhely ekkor éppen az esztergomi érsek tulajdonában lévő Rozsnyóhányán volt.

²⁶ Oxford, Bodleian Library, Canon. Ital. 15, f. 23^v. Ch. MITCHELL említi, *i. m.*, 201, 4. jegyzet. „Io vado in panonia damane col mio Rmo Cardinale et priego idio che piu felice faci questa mia andata che la mia speranza non mi promette.”

²⁷ C. EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi*, II, Monasterii, 1901, 47, 49; RÁTH Gy., *Arragoniai János*, Száz, 24(1890), 415–424; Florio BANFI, *Raffaello Maffei in Ungheria*, L’Europa Orientale, 17(1937), 462–468.

²⁸ CIL III 3390, 3401, 3411, 3477, 3478, 3488, 3505, 3513, 3514, 3520, 3524, 3558, 3567, 3573, 3583, 3588, 3611, 3624, 3643 (RIU 905), 3688, 3706, 3744, 4274 (RIU 687), 4274/a (RIU 688), 4281 (RIU 693), 4283 (RIU 691), 4339 (RIU 513), 4364 (RIU 249), 4383 (RIU 257), 4389 (RIU 264), 4655/n, 4667. A gyűjteményében fennmaradt dáciai föliratokat nem ő másolta: CIL III 52*, 53*, 54*, 1022, 1078, 1087, 1132.

²⁹ CIL III 3567, 3706, 3583.

³⁰ CIL III 3390.

³¹ CIL III 3411.

a lakosztálya elé vitette.³² (E megjegyzése alapján tette Mommsen „Antiquus” útját Mátyás király idejére.)

A közfürdőben is római követ másolt, egy mérföldkö volt ide beépítve.³³ Az óbudai apácák kolostoránál két fölíratot talált.³⁴ Forráshelyül említi még a Szent Jakab- és a Szentháromság-templomot.³⁵ Egy amfiteátrum bérelt helyének fölírata egy melegvizű tó melletti falba volt rögzítve.³⁶ Itt a tónál megemlíti, hogy a benne lévő halak teljesen élvezhetetlenek. Láta még Aquincumnak (a kortársakkal együtt ő is Sicambiának nevezi) a Dunáig húzódó falait.³⁷ Halászok húztak ki a Dunából ottlétekor egy háromoldalú rézgerendát, amelynek szélessége egy láb, hosszúsága négy könyök volt. Mindkét végén fogantyú volt bronzból, görög fölírattal.³⁸ Egy-egy követ másolt le Solymáron, Szentendrén és Komáromban.³⁹ Győrben a székesegyház faláról lerajzolta az oda beépített követ.⁴⁰ De ugyanott látott két szabadon álló síremléket is.⁴¹ Tatán, ahol hosszasabban időzhetett, igen sok följegyzésre méltót talált. A vár előtt egy igen szép síremléket látott.⁴² De volt ilyen a ferencesek templomában is.⁴³ Ugyanott lerajzolt kétféle római téglát, mert ilyenekkel volt kiköveztve a kolostor.⁴⁴ Megcsodálta azt a tizenkét istent ábrázoló oszlopot, amely egy templomba volt beépítve, és ma is páratlan kincse a múzeumnak.⁴⁵ E különösen szép oszlop és egy diadalív töredékéből arra következtetett, hogy ott valaha talán egy igen nagyméretű palota állhatott.⁴⁶ Siklós a legtávolabbi hely, ahol gyűjtőútján járt.⁴⁷

Feliciano leírásaiból több tanulság is adódik. Mint a Ciriaco-iskola többi követője, ő is a fölíratot viselő kövekre figyelt elsősorban. A tatai oszloptól eltekintve más műalkotást nem írt le olyat, amin nem talált írást. Figyelemre méltó az is, hogy az antikvitás iránti rajongásnak mai mércével mért esztétikai indítékait nála hiába keressük. Egy tatai sírkőről azt írja: „sepulchrum pulcherrimum”. Ez a darab

³² CIL III 3488.

³³ CIL III 3744.

³⁴ CIL III 3478, 3505.

³⁵ CIL III 3477, 3488.

³⁶ CIL III 3514.

³⁷ CIL III 3558.

³⁸ Publikálatlan? Fölírata: ΩΠΙΩΝΟC. CIL III 186* némileg más leírást ad a leletkörülményekről és egy egészen más fölíratot, amelyet falsificatióknak tartottak.

³⁹ CIL III 3624, 3643, 4339.

⁴⁰ CIL III 4364.

⁴¹ CIL III 4383, 4389.

⁴² CIL III 4281.

⁴³ CIL III 4283.

⁴⁴ CIL III 4655/n, 4667.

⁴⁵ A. SCHÖBER, *Der Götterpfeiler von Totis*, *Belvedere*, 6(1924), 177–190; ERDÉLYI Gizella, *A római köfaragás és kőszobrászat Magyarországon*, Bp., 1974, 128–129.

⁴⁶ „ex his et aliis minis coniiicio pulcherrimum arcum sive aliud maximum pallatium illic fuisse.” CIL III 4274/a (RIU 688)

⁴⁷ CIL III 3688.

nem maradt fenn, de megvan ugyanannak a családnak, föltehetően közelkorú, és talán ugyanattól a kőfaragótól származó másik síremlékéről készült fénykép.⁴⁸ Ez a kő nem tartozik a pannóniai emlékanyag kiemelkedően szép alkotásai közé. Feliciano elismerése talán a síremlék jó állapotának vagy nagy méretének szól.

Giustiniani 19 fölíratából ma már egyetlen egy sincs meg. Felice Feliciano 41 kövéből megvan a győri székesegyház falába épített fölírat és a tatai oszlop. További két követ még Schönvisner, illetve Katanchich látta a várfalba beépítve, azóta nyomuk veszett.⁴⁹ Mivel hat követ mindketten láttak, a két itáliai fölíratgyűjtő összesen 54 kő rajzát őrizte meg.

1489. július 1-jén egy hajó kötött ki a budai Duna-parton, amely Erdélyből római köveket hozott. A firenzei Bartolomeo della Fonte jelen volt az eseménynél. Jegyzetfüzetébe a dátumot is, a kövek fölíratát is pontosan belemásolta.⁵⁰ Az „e Transilvania... iussu Mathiae Corvini Regis” érkezett rakomány talán több követ is hozott, a firenzei humanista háromnak a fölíratát őrizte meg. A pontos dátum és a kísérőszöveg mutatja, hogy minden mozzanatot fontosnak tartott följegyezni. A különleges hajó érkezése ugyanis egy gondosan programozott látványosság-sorozat része volt. A király tavasz óta Budán tartózkodott. Itt fogadta a pápai legátust, a Velencei Köztársaság hosszú idő után újra Magyarországra küldött követét, és Miksa római király közvetítésével a császár megbízottait. Jelen voltak a török követek is. A királynak sikerült úrrá lennie valamennyi, korábban ugyancsak bizonytalan kimenetelűnek látszó diplomáciai tárgyaláson. A követek hazaírt jelentéseikben az „örök békét” említik. Úrnapján (június 18.) a budavári főtemplom szószerkén Bakócz Tamás győri püspök nyilvánosságra hozta a király diplomáciai sikereit, főképpen a császárral való közeli végleges megegyezésének tervét. Az egyezmény része volt János hercegnek a császár unokájával kötendő házassága és a trónutódlás kérdése is.⁵¹ Ezen általános eseményort a megfelelő reprezentáció kísérte. Ennek egyik időzített látványossága volt a római kövekkel megrakott hajó budai partot érése.

Az előzmények 1486 őszére nyúlnak vissza. Ekkor jelentkezett Mátyás udvarában Antonio Bonfini olasz humanista, más művei között egy libellusszal a király római eredetéről. Az itáliai uralkodóházak mintájára Bonfini a Hunyadiak családfáját

⁴⁸ CIL III 4281 (RIU 693), vö. RIU 521.

⁴⁹ CIL III 3520, 3524. Mindkettő a várfalba volt beépítve a fehérvári kapunál.

⁵⁰ „In marmoribus e Transilvania adverso Danubio advectis iussu Mathiae Corvini Regis haec tria epitaphia ad ripam Danubii iuxta Budam legi Calendis Iulii anno MCCCCLXXXVIII.” Oxford, Bodleian Library, Lat. Misc. d. 85, ff. 165^v–166^v; CIL III 1460, 6265, 7979. Két másik követ is lemásolt a budai Szent János-templomból, ezeket már őrlötte Giustiniani és Feliciano is látta. CIL III 3583, 3706. Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Ashb. 1174 (vö. CIL III p. 1373); Fritz SAXL, *The Classical Inscription in Renaissance Art and Politics*, Journal of the Warburg and Courtauld Institute, 4(1941), 42–46; St. CAROTI, St. ZAMPONI, *Lo scrittoio di Bartolomeo Fonzio umanista Fiorentino*, Milano, 1974, 84–90, 117–118.

⁵¹ FRAKNÓI Vilmos, *Hunyadi Mátyás király*, Bp., 1890, 375–379.

a Róma alapítása előtti időkre, Herkulesig (!) vezette vissza.⁵² Humanista kompilációjához, amely a *Gens Valeria* és a Corvinusok rokonságát mutatta ki, Magyarországon tárgyi bizonyítékokat talált. Római pénzeket mutattak neki, amelyekeken ott a holló, csőrében a gyűrűvel.⁵³ Ugyanilyen vésetű gemmákat is látott.⁵⁴ De írásos bizonyítékokra is lelt a Valeriusok fogadalmi kövein, oltárokon és sírköveken. Egy ilyenre éppen Dáciában bukkantak.⁵⁵ Többek között ezt is hozta a hajó Budára „e Transilvania adverso Danubio ... iussu Mathiae Corvini Regis”.

Bonfiniről eddig úgy tartották, hogy ő valami korábbi összegyűjtött fölírat-gyűjteményből dolgozott, ha történeti munkája során illusztrációs anyagra szorult.⁵⁶ Egész művéből 14 római fölíratot lehet rekonstruálni. Ebből négy kő Dáciából érkezett Budára.⁵⁷ Az ünnepélyes fogadáson bizonyosan jelen volt, mert a király figyelmét ezeknek a köveknek ideológiai hasznosíthatóságára éppen ő hívta föl. Ezeket föl is használta hat másik fölírattal együtt a harmadik fejezetben a Valeriusok és Corvinusok rokonságának bizonyítására. A két győri követ saját szemével láthatta, ezeket már Feliciano is lemásolta.⁵⁸ Óbudáról is a nagyon föltűnő, terjedelmes „Schola speculatorum”-ot használta föl.⁵⁹ Ezt is leírta már öelötte Feliciano. Ebben a genealógiai értekezést tartalmazó fejezetben szerepel még Septimius Longinus fölírata. Ez a kő ma is megvan, a város területén került elő.⁶⁰ Végül is egyetlen fölírat marad, Sabucius Modestus szerepel rajta, ezt ma nem tudjuk azonosítani. Tehát valamennyi kő olyan helyen volt, hogy még egy szobatudós is belebotolhatott.

⁵² „Antonius Bonfinis... regi dicaverat... brevem de Corvinae domus origine libellum.” Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, edd. Iosephus FÖGEL, Bela IVÁNYI, Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, 1936 – Budapest, 1941, 4, 7, 179.

⁵³ „In Budensi agro ex ere et argento multa reperiuntur, que ex altera imperatoris Constantini caput ac nomen, ex altera parte virum cum conservatoris inscriptione nudum referunt, qui frameam dextra tenet, leva vero hasta nititur; corvus est ante pedes annulum rostro gerens, qui sicco ramo desidit stantemque virum non secus ac dominum respicit.” *Uo.*, 3, 9, 301. Biróné Sey Katalin segítségével a leírás azonosítható I. (Nagy) Constantinus föllisával, illetve redukált föllisával. Hátlapján „Iovi conservatori” fölírat. Iuppiter jobb kezében villámok, ezt nézte frameának, baljával lándzsájára támaszkodik. Henri COHEN, *Description historique des monnaies frappées sous l'empire Romain. Médailles imperiales*, 7, Paris–London, 1888, Nr. 286–291.

⁵⁴ „In vetustis quoque lapillis geminas Corvinae imagines gravi armatura munitas esse vidimus ac consimilem pro pedibus adstare corvum.” BONFINIS, *i. m.*, 3, 9, 302. Egy ilyen gemma látható Adolf FURTWÄNGLER, *Die antiken Gemmen*, Leipzig–Berlin, 1900, I, XLVI/12, II, 222. Héralészt és egy páncélba öltözött császárt ábrázol, ennek lábánál a sas, csőrében koszorúval.

⁵⁵ Az átdolgozott Corvinus-genealógia BONFINIS, *i. m.*, 3, 9, 205–304.

⁵⁶ KULCSAR Péter, *Egy budai humanista felíratgyűjtemény*, *AÉ*, 95(1968), 257–261; Uő, *Le fonti umanistiche italiane del Bonfini per la sua preistoria ungherese*, *Rinascimento*, 10(1970), 195–214; Uő, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., 1973.

⁵⁷ CIL III 1460, 1477, 6265. Az 1455 is dáciai, de ezt talán a bácsi várban látta, lásd a 64. jegyzetet.

⁵⁸ CIL III 4364, 4383.

⁵⁹ CIL III 3524.

⁶⁰ CIL III 3496.

Négy föliratot közöl az első fejezetben. Ezek is igazoló kövek. Bonfini a genealógiai fejezet teljesítményének sikerén fölbuzdulva, itt Ptolemaiosz leírásait támogatja meg archeológiai anyaggal. Nem akadt humanista, aki az ókori szerző közléseit kétségbe vonta volna. Bonfini a filológiai teljesítmény csábíthatta arra, hogy az ókori geográfust tárgyi emlékekkel igazolja. Ptolemaiosznak azt a közlését pontosítja, amelyet a szerző a pannóniai legiók elhelyezéséről adott. A XIV. legio elhelyezésénél hivatkozik egy bizonyos Flavius praefectus epitáfiumára. Ezt is láthatta, mert ismerünk egy ilyen sírkövet Budáról, egy Bonfinivel közelkorú lejegyzésből.⁶¹ Ennek a résznek második fölirata egy „Commercium” nevű erődítmény fölépítésének állít emléket. Katanchich, a pesti egyetem második régészprofesszora más ilyen emléktábla analógiájára készült hamisítványnak tartotta. Mommsen hitelesnek fogadta el. Párját 1955-ben Visegrádon ásták ki *in situ*.⁶² Továbbra is kétséges a sok vitát kiváltó „Legio Sicambrorum” fölirat, amelyet állítólag Budán találtak Beatrix palotájának építéskor. Ez hamisítvány. Végül is egyetlen feliratunk marad, Probus császár síremléke Sirmiumból. Ennek forrása a *Historia Augusta*, tehát könyvepigramma. Ilyeneket szokás volt az itáliai gyűjteményekben is valóságosként a köemlékek közé sorolni. Nyilvánvaló, hogy nincs okunk Bonfini szövegéből egy keze között lévő föliratgyűjteményt rekonstruálni. Ő a valóságos kövekről szerzett ismereteit szőtte bele történeti munkájába.

A dáciai kövek Budára érkezése új korszakot jelent a pannóniai római kövek történetében. E föliratok hitelesítették Bonfini nagy filológiai kompilációját. Azzal viszont, hogy e köemlékek írásos rögzítést nyertek egy ilyen sokaktól olvasott munkában, megfordult a helyzet. Most már Bonfini hitelesítette e történelmi emlékek forrásértékét. A király közvetlen utasítására szállították föl egy részüket Erdélyből, és ugyancsak ő gondoskodott a többi emlékkövel együtt méltó elhelyezésükről. Kegyeleti megfontolás is vezette, amikor valahol Budán egy romkertet létesített. Az antikvítás iránti rajongás, bármilyen különösen hangzik is, az ő esetében nemzeti, vagy ha úgy tetszik, dinasztikus indítékokból nyert támogatást. Bonfini művétől kezdve úgy tekintettek ezekre a kövekre, mint a magyar föld népeinek és az ezzel századokon át egybefonódott Corvin családnak történelmi emlékeire. A Herkulesig visszavezethető genealógiának ezek a tanúságtévő kövei így hozhatók kapcsolatba a palota Hunyadi-családot ábrázoló szobraival és a Herkulest magát meg a tetteit megjelenítő alkotásokkal.

Pannónia és Dácia római köemlékeinek az a sajátos funkciójuk, hogy élővé váltak, és beépültek a királyi reprezentációba, csak Mátyás uralkodásának legvégén következett be. Hogy a király halála után mi lett a kövek sorsa, arról a későbbi föliratgyűjtők jóvoltából van tudomásunk. 1534-ben jelent meg Ingolstadtban Bartholomaeus Amantius és Petrus Apianus gondozásában az Európában több

⁶¹ CIL III 3426.

⁶² CIL III 3653, vö. RIU 804; S. SOPRONI, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Bp., 1978, 53.

helyről is összegyűjtött fölíratok nyomtatott corpora. Ebben van egy kis pannóniai gyűjtés is, tizennégy fölírat másolata.⁶³ Mivel mindenütt megadja a lelőhelyet, olykor a tulajdonosokat is, megállapítható, hogy a leírások nem sokkal 1500 után készültek. Tíz évvel Mátyás király halála után, az ő kívánságára összegyűjtött kövek már nincsenek egy helyen. A Valerius fölíratúak közül a dáciait rokona, Geréb László kalocsai érsek mentette budai házába. Egy másik követ a dáciai szállítmányból ugyancsak ő vitetett bácsi várába.⁶⁴ Hans Puchler budai kereskedő polgár szerezte meg a gens Valeria pannóniai ágát igazoló szarkofágot.⁶⁵ A már Bonfinitől is lejegyzett fölíratok mellett újabbak is föltűnnek az Apianus-gyűjteményben. Geréb Péter nádor házában egy sírkő, egy másik a budai plébánosnál.⁶⁶ Pentelén, a fehérvári örkanonok birtokán is megbecsült helyen volt egy votivkő.⁶⁷

Az Apianus-kötet informátora szerint három kő volt már akkor a király rokonnainál, a Geréb testvéreknél. Geréb László ezekből kettővel már korábban kapcsolatban volt. Az erdélyi kövek fölfedezésében és útraindításában neki mint gyulafehérvári püspöknek akkor biztosan szerepe volt. Székhelyén, humanista környezetében ő honosította meg az ókori emlékek kultuszát. Titkára, Megyericsei János az első magyar fölíratgyűjtő, akinek már több száz leírást köszönhet az ókortudomány. Főleg Erdélyben dolgozott az anyag összegyűjtésén, de van néhány pannóniai fölírata is.⁶⁸ Tőle tudjuk, hogy az a szarkofág, amelyet Giustiniani valahol Fehérvárott látott, később a prépost udvarát díszítette.⁶⁹ Leírt egy követ Tordai Salatiel kancelláriai jegyző budai házában is.⁷⁰ A sokaktól lemásolt, szép „Schola speculatorum” követ Ernszt Zsigmond pécsi püspök budai házába vitette, valamikor a századfordulón. Ezt éppúgy tőle tudjuk, mint azt, hogy a püspök pécsi környezetében volt már akkor a máig meglévő Virtusnak és Honornak dedikált kő.⁷¹ Nagyon valószínű, bár még további vizsgálatra szorul az a föltételezés, hogy az évtizedek múltán Apianusnak juttatott kis gyűjtemény is Megyericsei Jánostól származik. Apianus és Megyericsei gyűjtése összesen csak 23 leírást tartal-

⁶³ P. APIANUS, B. AMANTIUS, *Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem Romanae sed totius fere orbis*, Ingolstadii, 1534. A pannóniai fölíratok: pp. 367, 490–494; CIL III 1455, 3329, 3411, 3419, 3478, 3524, 3550, 3567, 3568, 3571, 3583, 4364, 6265.

⁶⁴ CIL III 6265, 1455; ez utóbbit Henszlmann kiásta Bácsott.

⁶⁵ CIL III 3568. Hans Puchler budai kereskedőről 1489–1501 között lásd KUBINYI András, *Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban*, BudRég, 19(1959), 114; Uő, *Budai és pesti polgárok családi őszekötetései a Jagelló-korban*, LK, 37(1967), 236.

⁶⁶ CIL III 3550, 3571.

⁶⁷ CIL III 3329.

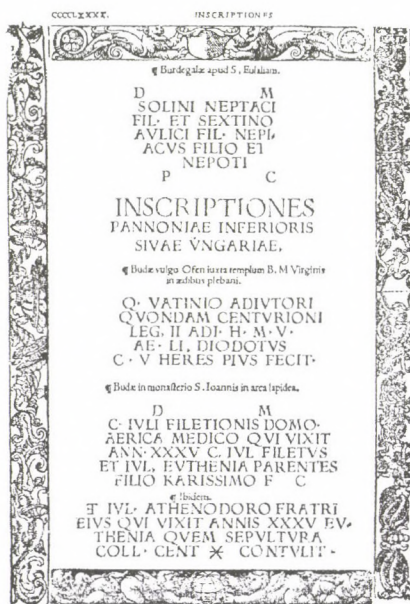
⁶⁸ Jenő ÁBEL, *Johannes Mezerzius, der Begründer der dacischen Epigraphik*, UngRevue, 3(1883), 373–383. Megyericsei pannóniai fölíratai CIL III 1596, 3307, 3354, 3438, 3524, 4363, 4364, 4366, 4383.

⁶⁹ CIL III 3354.

⁷⁰ CIL III 3438. „Budae in aedes domini Salatielis Rmi Dobocensis.” Tordai Salatiel dobokai föesperességére csak 1504-ből van adatunk (Magyar Országos Levéltár, DF 27731), a lejegyzés körülbelül ebből az időből való. A kő, nagyon sérülten, a Nemzeti Múzeumban van.

⁷¹ CIL III 3524, 3307, ez utóbbi is a Nemzeti Múzeumban. Ernszt püspök († 1505) mint tulajdonos említése ugyancsak a XVI. század elejére utalja a másolást.

maz a XV–XVI. század fordulójáról. Már e szűkös forrásból is látszik, hogy milyen változás állt be a társadalomban a római emlékek megítélését illetően. A korábbi fölíratgyűjtők leírásaiból tudjuk, hogy ezeket régebben csak mint faragott köveket hasznosították, épületekbe, falakba alkalmazták. A szarkofágok közkutak medencéjéül szolgáltak. A római kőemlékek századokon át csak célszerűen hasznosítható eszközök voltak. A XV. század végén a szemlélet megváltozott, a kövek műtárgyakká váltak, értékük, becsük miatt magánosok igyekeztek azokat megszerezni. Érdekes keresztmetszetet kapunk a társadalomnak arról a rétegeről, amely, forrásunk szerint, igényelte környezetében az ókor emlékeit. Felíratos kő díszítette a nádor és a kalocsai érsek házát, a pécsi püspök székhelyét és budai otthonát, a székesfehérvári prépost és a custos, meg a budai plébános környezetét. A kancelláriai nótárius is igyekezett szert tenni egy ilyen relikviára, és a budai kereskedő polgár is szerzett magának egyet. Ahol a házba belépett egy római kő fogadta, ott az antikvitás más emlékeit is gyűjtötték, amint ezt Bonfini föntebb hivatkozott helye tanúsítja is. A következő fázis már annak fölismerése, hogy a mi emlékanyagunk része a közös örökségnek. 1521-ben Móré Fülöp királyi titkár, velencei magyar követ a Megyericsei nagy gyűjtéséről készült másolatot átadta Aldus utódának azzal a céllal, hogy az az Európa más térségeiből másolt fölíratokkal együtt publikussá váljék.⁷²

Apianus pannóniai fölíratainak egy lapja

⁷² GERÉZDI Rabán, *Aldus Manutius magyar barátai*, MKsz., 65(1945), 82–84.